

ДЕЈАН ЦРНЧЕВИЋ
Историјски институт, Београд

КАМЕНИ СТУПЧИЋ ОЛТАРСКЕ ПРЕГРАДЕ ИЗ МАНАСТИРА СВЕТОГ АРХАНГЕЛА МИХАИЛА НА ПРЕВЛАЦИ

IN MEMORIAM
др Тибор Живковић
(1966–2013)

УДК: 730.023.1-032.5:726.591(497.16)"12/13" ;
904:726.7(497.16)"12/13"
DOI: 10.2298/STA1363153C
Оригинални научни чланак

e-mail: d.crncevic@yahoo.com

Примљено: 17. јануар, 2013.
Прихваћено: 23. април, 2013.

Апстракт. – Рад има за циљ да представи примерак каменог литургијског намештаја, пронађен на острву Св. Гаврило, који данас чини део поставке фрагмената клесаног каменог украса у манастиру Св. Архангела Михаила на Превлаци, у Боки Которској. Сагледавањем материјала, облика и особених појединости његовог украса, овом примерку одређује се првобитна намена, време настанка и порекло мајстора. Наведени камени ступчић представља, међутим, и повод за сагледавање морфолошких одлика и варијетета стилских израза заступљених у третману особене врсте на њему изведеног украса раносредњовековне скулптуре јужног дела источне обале Јадрана.

Кључне речи. – Манастир Св. Архангела Михаила, Превлака, Бока Которска, камени ступчић олтарске преграде, раносредњовековна скулптура.

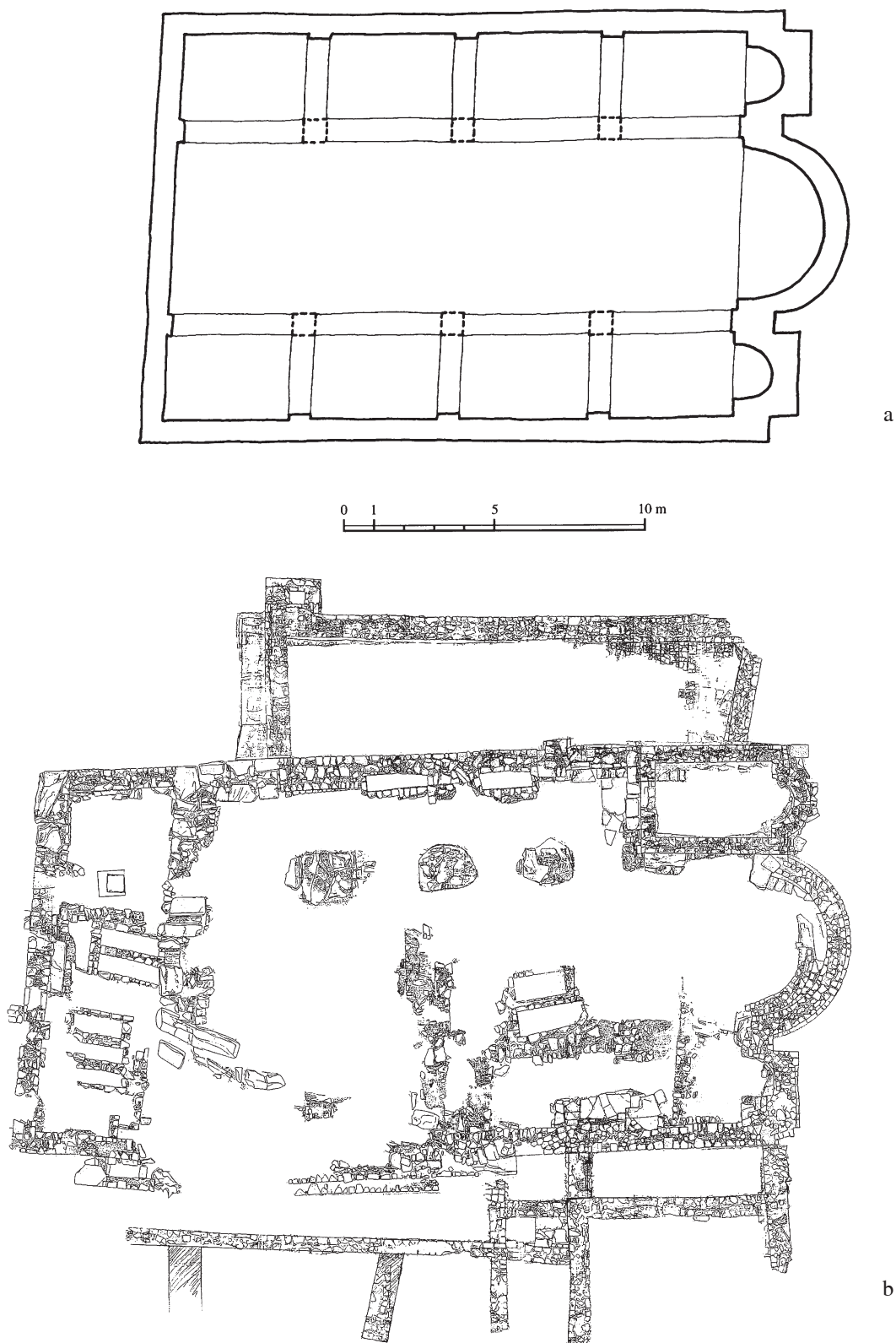
На самом врху мањег узвишења на северо-западној страни острва Превлака крај Тивта, у Боки Которској, налазе се и данас остаци комплекса средњовековног манастира Св. Архангела Михаила. Иако данас сачувани само на нивоу археолошких остатака, они ипак сведоче о велелепности некадашње манастирске целине.

Смештено у оквиру Тиватског, као једног од два спољна залива Боке Которске, а као део мањег архипелага, који поред њега сачињавају и острво Св. Гаврило (током историје познато и као Габрило, Страдиоти, као год и као Св. Марко), те Оток (Шкољ), ниско и брежуљкасто острво Превлака, широко свега двестотине, а дуго тристотине метара, са укупном површином од око девет хектара, од копна одвојено природним каналом, а повезано мостом, по особе-

ној климатској зони којој припада, као год и другим ванредним природним погодностима, било је место на коме живот траје од најранијих времена. Наиме, током историје забележено у историјским изворима под различитим именима,¹ острво Превлака, као год и околно копно и острва, представља простор на коме се тако трагови насељавања могу пратити још од најстаријих античких времена. Но, несумњиво

¹ Острво Превлака јављала се у историјским изворима под различитим називом: Prevlaka, Prevluca, Prevlacha, Preblacha, Preulaca, Prieulacha, Prienlacha, Privilaqua, Prielaqua, Previlacha. Током средњег века острво се означавало као Locus Traiectus, те именом Иловица, а од XII столећа, па у позни средњи век и терминима Tombe, Tomba, Tumba.

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Етнoиeнeзa Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, гeнeтичкoг материјала и предметнa материјалнe културe сa аспектиa анализичкe хeмије* (Ев. бр. III 47025).

Сл. 1. Основе цркве Св. Арханђела Михаила на Превлаци:
а) реконструкција основе базилике (Кораћ 2002); б) археолошка основа цркве (Јанковић 2010)

Fig. 1. Church of St. Michael in Prevlaka:
a) plan of basilica church (reconstruction) (Korać 2002); b) plan of archaeological site (Janковић 2010)

најсјајније странице вековима дуге повеснице његовог трајања представља његова средњовековна историја, обележена животом монашке заједнице и успостављањем средишта Зетске епископије у оквирима манастира Св. Архангела Михаила на њему.

Манастир Св. Архангела Михаила на Превлаци одавно је познат у домаћој научној јавности.² Након публиковања резултата првих рекогносцирања овог локалитета од стране кртољског учитеља Младена Црногорчевића (1863–1902) крајем XIX века,³ читавих шест деценија касније обављена су и прва археолошка ископавања, током две сезоне у августу–септембру 1956. и 1957. године. Уз одређена археолошка истраживање вршена потом и током 1965. године, но која су, уз острво Превлаку, обухватала и далеко шире подручје (Тиватско поље, Грбаљ и Кртоле), поред спорадичних мањих прилога у стручној штампи,⁴ на објављивање резултата истраживања чекало се готово пола столећа.⁵ У тада објављеним резултатима публиковани су исходи археолошких радова изведених средином педесетих година прошлог века, те објављени цртежи затечених непокретних налаза, као год и оних покретних, углавном релативно бројних фрагмената каменог рељефног украса, са одликама предроманичког и ранороманичког стилског израза.⁶

На основу откривених остатака, В. Кораћ је предложио идеалну реконструкцију тока грађења у овом манастирском комплексу. Према истој, најстарија фаза грађења представља остатке католичко-на бенедиктинског манастира, у форми тробродне базилике, коме су такође припадали и многобројни пронађени фрагменти каменог рељефног украса (Сл. 1/а).⁷ Млађа фаза грађења представљала би, међутим, остатке катедралне цркве Зетске епископије, успостављене око 1220. године, од стране првог архиепископа Саве, након добијања аутокефалности Српске Цркве, у тада, претпоставља се, готово извесно већ запуштеном бенедиктинском манастиру.⁸ Ова црква је имала облик једнобродне куполне грађевине, са певничким просторима на бочним странама поткуполног простора и одвојеном припратом, форму одговарајућу српској средњовековној архитектури друге и треће деценије XIII века, но упрошћене концепције простора.⁹ Коначно, много касније, остаци манастира обновљени су у ограниченом виду, изградњом капеле над некадашњом северном апсидом првобитне базилике, да би потом на остацима манастира настала релативно велика некропола.¹⁰

Четири деценије након првих, започета су нова систематска истраживања локалитета некадашњег манастира Св. Архангела Михаила на Превлаци, која од 1997. године трају до данас. Такође, уз више пута презентоване парцијалне извештаје о сазнањима на основу дотадашњег степена проучености локалитета,¹¹ недавно су публиковани и целовитији закључци о досада откривеном.¹² Презентована слика историје грађења, настала на основу ових истраживања, чини се у многоме сложенијом и у немалом сегменту битно другачијом од оне коју су

² О историји манастира Св. Архангела Михаила на Превлаци, остацима архитектуре и скулптуре његовог католичког, те археолошким налазима материјалне културе са овог локалитета, постоји сада већ веома обимна литература: Црногорчевић 1890; Црногорчевић 1892; Црногорчевић 1893; Radić 1897, 150; Stjerčević 1930; Бошковић 1938; Петковић 1950, 260; Стојановић-Максимовић 1951, 73–76; Стојановић-Максимовић 1953, 105–106; Кораћ 1959; Subotić 1959; Petricioli 1960, 49–50; Божић 1963; Korać 1964; Ostojić 1964, 495–496; Историја Црне Горе 1967; Божић 1967; Историја Црне Горе 1970; Максимовић 1971, 26–27; Kovačević 1973; Јанковић 1984; Pušić 1986; Petricioli 1990, 55–56; Jakić 1997; Ђ. Јанковић, М. Живковић, Г. Симоновић, Ђ. Папин 1998; Korać 1998, 85–91; Jakić 1999–2000, 135; De-longa 1999–2000; Hrvati i Karolinzi 2000, kat. jed. III.16, III.17, 130–131; Богосављевић 2001; Korać 2002; Vežić 2001–2002, 111–112; Jakić 2003, 275; Антоновић 2003; Пашић 2004; Јанковић 2004а; Јанковић 2004б; Томовић 2004; Богосављевић 2004; Синдик 2004; Pušić 2006, 51–56; Vujičić 2007, 64–66, 79–80; Јанковић 2007, 37–46, 96–105; Превлака 2008; Vežić, Lončar 2009, 137–138; Zagovori Svetom Tripunu 2009, 108–109; Јанковић 2010.

³ Црногорчевић 1890; Црногорчевић 1892; Црногорчевић 1893.

⁴ Кораћ 1959; Subotić 1959; Korać 1964.

⁵ Кораћ 2002.

⁶ Кораћ 2002, 136–141. Током поменутих кампања археолошких ископавања на овом локалитету откривени су нешто боље очувани остаци темеља и нижих зона источног и северног зида, као и релативно слабо очувани трагови западног и јужног дела главне манастирске цркве, једне мање просторије очуване уз њен северни зид и остатака низа темеља и зидова на земљишту јужно од цркве. Посебно занимљив податак представља откриће мање споља и изнутра полукружне апсиде, смештене унутар веће средишње апсиде источног дела некадашње грађевине, са осовином незнатно помереном ка северу.

⁷ Кораћ 2002, 141–143.

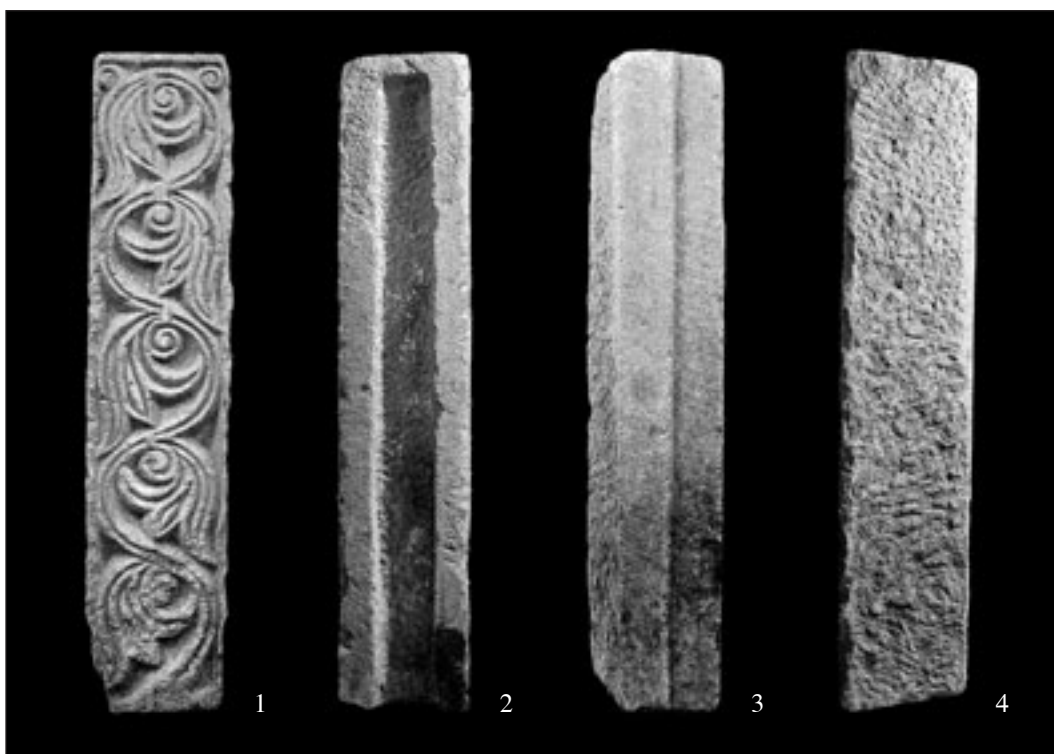
⁸ У науци извесно време присутне недоумице о месту седишта Зетске епископије током средњег века разрешене су коначно у раду: Јанковић 1984.

⁹ Кораћ 2002, 144.

¹⁰ Кораћ 2002, 137.

¹¹ Ђ. Јанковић, М. Живковић, Г. Симоновић, Ђ. Папин 1998; Пашић 2004; Јанковић 2007, 37–46, 96–105; Превлака 2008.

¹² Јанковић 2010.

Сл. 2. Камени ступчић олтарске преграде (манастир Св. Архангела Михаила на Превлаци): 1) прочелна страна; 2) лева бочна страна; 3) зачелна страна; 4) десна бочна страна (фотографије: Д. Булић)

Fig. 2. Stone Column of the Altar Screen (St. Archangel Michael's Monastery in Prevlaka): 1) front side; 2) left lateral side; 3) rear side; 4) right lateral side (Photo: D. Bulić)

пружили њени претходни истраживачи. Пре свега, на локалитету је запажено далеко више археолошких и градитељских слојева, које се при том битно хронолошки разликују од досада познатих (Сл. 1/б).

Наиме, према мишљењу Ђ. Јанковића, на локалитету се тако могу запазити следеће фазе грађења: 1) две или више позноантичких (остаци терми, те два дела јединствене грађевине, која се идентификује као хришћанска богомоља, могућег крстообразног облика основе)¹³; 2) она из времена владавине византијског цара Јустинијана I (527–565) (обнова цркве такође могућег крстообразног облика основе, можда само уграђивањем нових стубова и капитета)¹⁴; 3) она из времена владавине византијског цара Ираклија (610–641) (претпоставка о могућем утемељењу цркве у данашњем обиму, као здања великих размера, на чијим темељима и зидовима су обнављане и потоње)¹⁵; 4) она из времена прве половине IX века (поновна обнова цркве у истом обиму, али у форми грађевине са основом уписаног крста са куполом, којој је припадао и пронађени

богати камени рељефни украс)¹⁶; 5) она из времена владавине великог жупана Стефана Немање, из периода између 1186. и 1196. године, времена изградње манастира Студенице (црква такође са основом уписаног крста са куполом, те вероватно отвореном спољном припратом, са могућим вишеспратним звоником над њеним средишњим делом).¹⁷ Према истом аутору, манастир је потом пострадао и био темељно разграђен од стране Млечана око средине XV века, док је капела над некадашњом северном делом олтарског простора подигнута у XVI веку, да би потом и она била напуштена, а око ње формирана некропола у XVII веку.¹⁸

¹³ Јанковић 2010, 144–145.

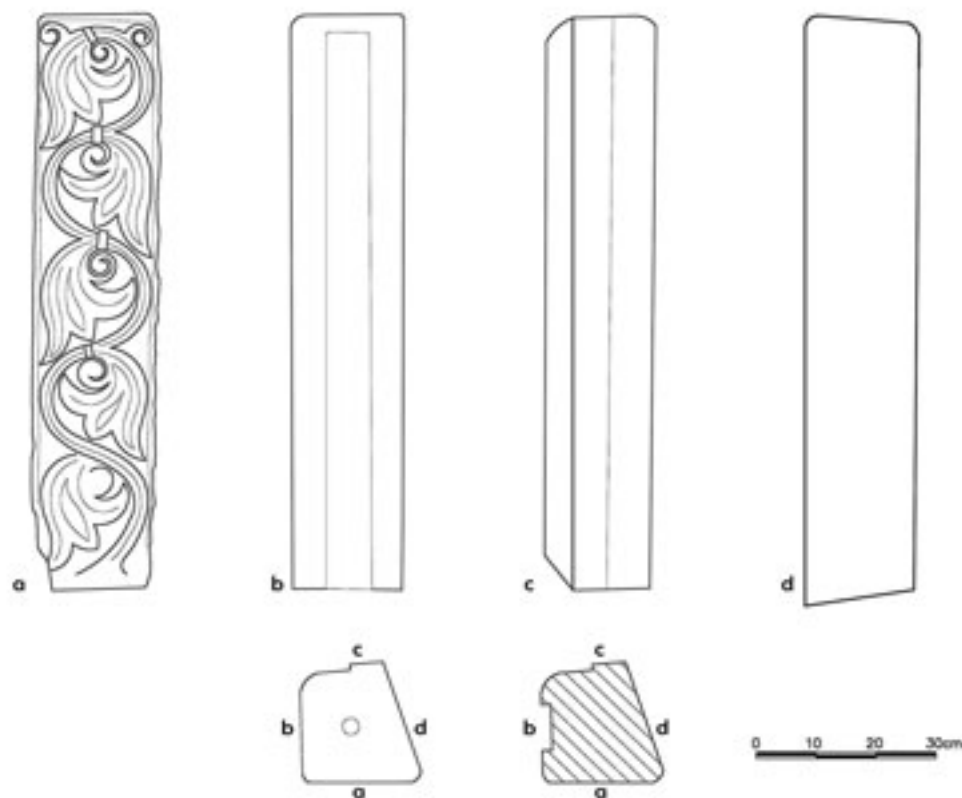
¹⁴ Јанковић 2010, 148–149.

¹⁵ Јанковић 2010, 149.

¹⁶ Јанковић 2010, 149–151.

¹⁷ Јанковић 2010, 152–159.

¹⁸ Јанковић 2010, 161.

Сл. 3. Цртежи изгледа каменог ступчића олтарске преграде (манастир Св. Архангела Михаила на Превлаци): а) фронтална страна; б) лева бочна страна; с) задња страна; д) десна бочна страна; изгледа торње стране; попречни пресек (цртежи: Ј. Марић)

Fig. 3. Stone Column of the Altar Screen (St. Archangel Michael's Monastery in Prevlaka): а) front side; б) left lateral side; с) rear side; д) right lateral side; top side; cross section (Drawings: J. Marić)

Извесно је да је до одређених покушаја обнове манастира дошло и у првим деценијама XIX века. Наиме, у периоду од 1827. до 1835. године, контеса Екатерина Властелиновић откупила је северозападни део острва од дотадашњих власника, породице Друшко, те успела да сагради само низ зграда профаног карактера и, у непосредној близини остатка некадашњег велелепног превлачког храма Св. Архангела Михаила, на темељима некадашње обновила мању цркву Св. Тројице.

Све наведене различитости, изражене у како понешто другачијим, тако на моменте и потпуно опозитним ставовима у интерпретацији резултата до којих се дошло у различитим периодима истраживања овог археолошког локалитета, само указују на сву сложеност његовог разумевања, али и очигледну потребу за његовим даљим и крајње заокруже-

ним испитивањем, зарад коначног добијања потпуне и тачне слике о свим етапама трајања и грађења у овој манастирској целини.

Обновом монашког живота у овом древном средњовековном манастиру, оствареном у новије доба, подизањем садржаја неопходних за живот братства, остварени су и услови за презентацију уметничког наслеђа ове лавре. Тако је у приземном делу манастирског конака уприличена поставка у којој су своје место нашли и најрепрезентативнији очувани примерци каменог рељефног украса некадашње манастирске цркве. Овом приликом намера нам је, наиме, да презентујемо један до сада непубликован експонат из поменуте поставке, који се чини се посебно издваја како монументалношћу својих димензија, тако и високим нивоом занатске израде, те знатним уметничким вредностима свог клесаног украса.

Камени ступчић о коме је реч (Сл. 2, 3) израђен је од монолитног комада светлосивог мермера, солидних својстава. Његова висина износи 96 cm, ширина прочелне стране 20 cm, бочне стране 18,5 cm, те зачелне стране 13 cm. Димензије указују да стубић има форму издуженог хексаедра, неједнаке ширине страница. Ступчић би у свом пресеку имао готово квадратан облика основе да је својом закошеношћу ненарушава једна од бочних страна (Сл. 3, попречни пресек стубића). Наиме, различите ширине његове прочелне и зачелне стране јасно указују да се једна бочна страна не налази под правим углом у односу на наведене две, већ да је у извесној мери закошена. Да одступање буде веће, ступчић је по угловима и заобљен.

Прочелна страна овог каменог ступчића (Сл. 2/1 и Сл. 3/а) једина је обележена рељефним украсом. Мотив клесаног украса распоређен је целом површином украсног поља, чију основу чини издубљена позадина, омеђена једноставно профилисаним уским правоугаоним оквиром. Основни мотив клесаног украса чини правилно обликована двочлана увојита разлистала лоза. Полазећи из левог доњег угла, лоза се у правилном ритму вијугаво пење, додирујући наизменично бочне вертикалне стране оквира, како би се коначно савила у правилан лук који готово додирује горњу хоризонталну страну правоугаоног оквира. Угаона поља која лук формира са горњом страном правоугаоног оквира испуњена су мотивима изданака, у виду правилно обликованих волута, који избијају из њеног основног тока. Крећући се својим одмереним ритмом, поменута увојита лоза ствара својим луком омеђене просторе у којима је смештен средишњи мотив клесаног украса. Њега сачињава биљни изданак у виду стилизованог криноликог цвета, сачињеног од две бочне лиске, са наглашеним избојем у средини. Снажно повинуте бочне лиске оштрих крајева, уз корен тако формираног изданка, остављају празан простор који је потом испуњен залистком у форми правилно обликоване волуте. Схематизоване бочне лиске средишњег мотива нису глатке. Њихова површина је канелирана, тако да нерватуру бочних лиски наглашава дубоко уклесана линија. Готово по вертикалној осовини прочелне украсне плохе, између сваке од пет целина украшених средишњим мотивом, вијугава лоза је повезана једноставном непрофилисаним омчом.

Леву бочну страну каменог ступчића (Сл. 2/2 и Сл. 3/б) обележава дугачак и релативно плитак жљеб. Постављен у осовини странице, жљеб има

ширину 7,5 cm. Од бочних вертикалних ивица, жљеб је одвојен оквиром, ширине 5 и 6 cm. Крећући од доње хоризонталне ивице, жљеб се, међутим, не пружа читавом висином странице, већ је од њене горње ивице одвојен такође оквиром, ширине 3 cm.

Зачелна страна каменог ступчића (Сл. 2/3 и Сл. 3/с), нешто мање ширине од прочелне, профилисана је по висини. Површина странице подељена је тако на два вертикална поља, готово једнаке ширине – 6 и 7 cm – од којих је једно незнатно издигнуто у односу на друго.

Десна бочна страна овог каменог ступчића (Сл. 2/4 и Сл. 3/д) остављена је само благо притесана. Већ поменута као закошена, она није постављена управно на прочелну, већ одступа од правог угла на рачун ткива ступчића за око 20°. На горњој површини ступчића и данас је јасно видљиво релативно плитко удубљење кружног облика и малог распона, намењено за његово повезивање са другим сегментом конструкције којој је ступчић првобитно припадао, а који се на ступчић ослањао (Сл. 3, изглед горње стране стубића).

Камени ступчић очуван је готово у целости у свом првобитном облику. Оштећен је делимично само у свом левом доњем углу, где је услед лома нестао један његов мањи део. Највреднији елемент овог каменог комада, његов украс на прочелној страни, очуван је, међутим, готово у целости, на начин који јасно омогућава сагледавање његовог првобитног изгледа. Изнимку представља једино његов најнижи сегмент који је данас незнатно потрвен. Све напред наведено, сведочи такође да исти није касније био у каквој секундарној употреби.

Овај камени ступчић, данас део поставке у манастиру Св. Архангела Михаила на Превлаци, пронађен је, међутим, на суседном острву Св. Гаврило (Габрио, Страдиоти, Св. Марко), као случајан површински налаз. У одређеном тренутку, ради обезбеђења његовог чувања, пренет је и прикључен збирци у којој се и данас налази. Остале околности налаза овог каменог ступчића нису у потпуности познате.¹⁹

¹⁹ За информације о условима налаза овог каменог стубића, као год и помоћ у приступању археолошком материјалу, захвалност дугујем др Борђу Јанковићу, руководиоцу вишегодишњих систематских археолошких истраживања локалитета на Превлаци, те његовим непосредним сарадницима, посебно колеги археологу Младену Загарчанину, кустосу Завичајног музеја у Бару.

Материјал од кога је сачињен, као год и његова форма, јасно указују на функцију и целину којој је овај камени ступчић могао припадати. Наиме, материјал, величина, карактеристичан облик, те посебно особени детаљи, попут жљеба по готово читавој висини једне његове бочне стране, као и мањег плитког удубљења на његовој горњој површини, без двојбе указују да је он првобитно представљао један од ступчића одређене камене олтарске преграде. Утор у виду жљеба на једној бочној страни био је намењен за постављање и за њега везивање одређене парапетне плоче наведене олтарске преграде, док је мање удубљење на горњој површини несумњиво служило за ослањање колонете која је носила њену архитравну греду.

Нешто сложеније остаје, међутим, питање његовог тачног места у контексту претпостављене олтарске преграде. Чињеница да се жљеб за постављање парапетне плоче налази на левој бочној страни ступчића, док му је десна остала необрађена и без жљеба, може тако најпре навести на помисао да је овај ступчић могао стајати на левој страни неког од пролаза према олтарском простору. У том случају могло би се претпоставити да је закошеност његове десне бочне стране могла бити изведена ради остављања ширег простора за лакшу комуникацију ка олтару. Но, управо наведена закошеност и посебно необрађеност ове бочне стране, која би у том случају остала видљива, доводи овакву претпоставку у озбиљну сумњу. Чини се стога да наведене одлике десне бочне стране овог каменог ступчића пре дају за право помисли да је он заправо могао представљати последњи у низу сегмената одређене композитне олтарске преграде. У том случају, овај камени ступчић, као крајњи сегмент претпостављене олтарске преграде, могао би управо својом закошеном и грубо обрађеном страном пријањати уз полигонални стуб цркве на који би ова олтарска преграда била ослоњена (Сл. 4). Но, како овај камени ступчић још увек представља издвојен и једино преостали део некадашње скулптурално обрађене целине ове врсте каменог литургијског намештаја, његов нешто прецизнији положај може се засада одредити ипак само на нивоу идеалне реконструкције.

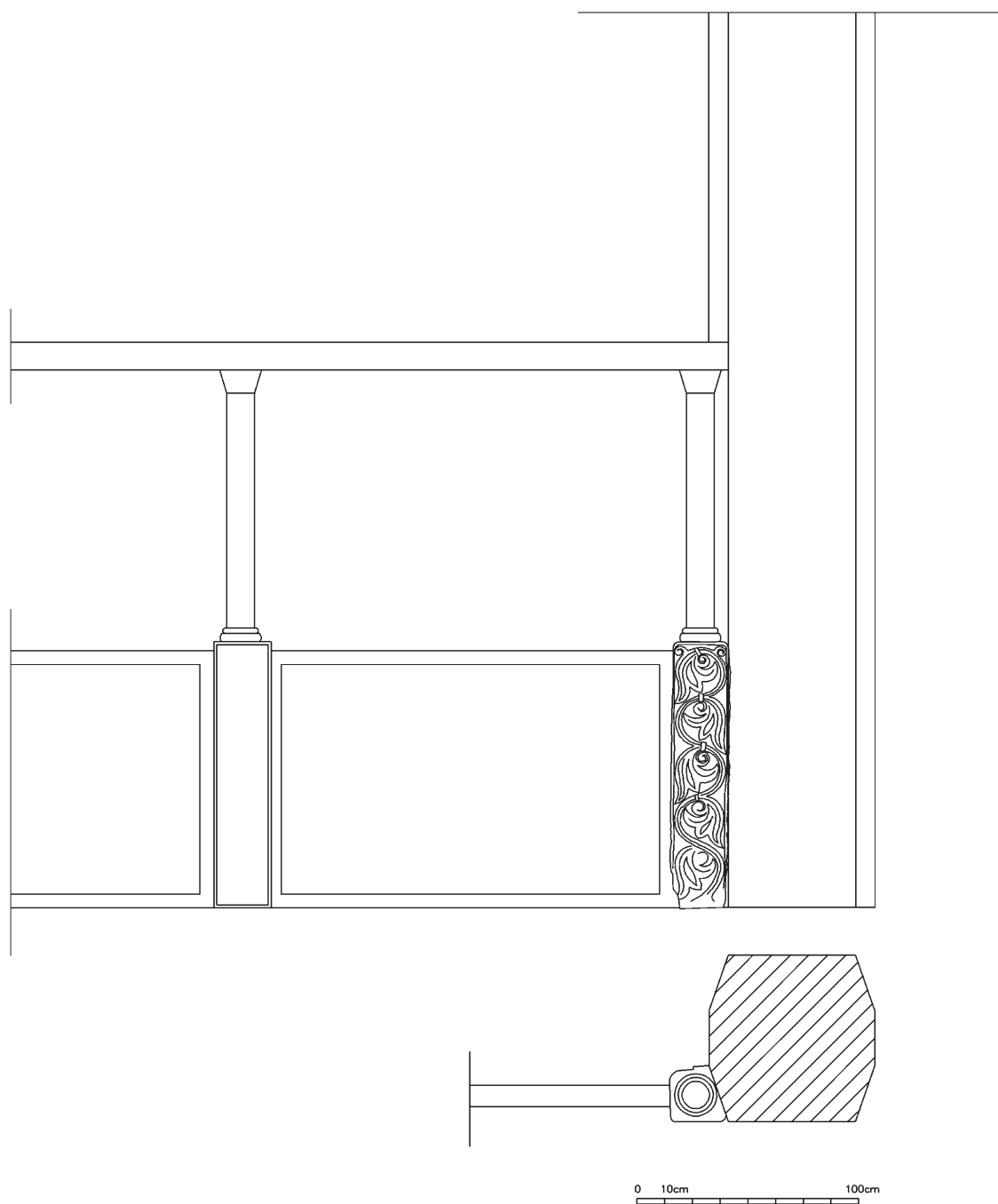
Мотив украса на прочелној страни овог сегмента камене олтарске преграде није непознат. У репертоару мотива средњовековног клесаног украса, увојита разлистала лоза, украшена криноликим цветом, различитог начина стилизације и типа моделовања, представља један од оних које каракте-

рише дуго трајање и широка територијална заступљеност. Наиме, целовитим сагледавањем корпуса очуваних примера архитектонског и посебно скулптуралног украса литургијског намештаја може се уочити ванредно велики броју примера употребе управо ове врсте клесаног украса на градитељским делима како сакралне тако чак и понеким, знатно мање очуваним али утолико значајнијим, примерима профане архитектуре раног средњег века на источној обали Јадрана. Како тема већ припремљеног целовитијег сагледавања заступљености мотива увојите лозице са криноликом изданцима у предроманичкој и ранороманичкој пластици источнојадранске обале представља предмет нашег посебног прилога у скорој будућности, намера нам је да наведени пример из манастира Св. Архангела Михаила на Превлаци овом приликом буде повод за покушај сагледавања формалних и стилских одлика различитих варијетета овог типа декоративног украса, те његове заступљености у раносредњовековној уметности јужног дела источне обале Јадрана, као његовог непосредног и најближег окружења.

Наиме, средином осамдесетих година прошлог века, и раније већ уочено, јасније је исказано да се на простору полуострва Пељешца, као год и нешто јужније низ источну обалу Јадрана, у Дубровнику, али и његовој околини (Ријека дубровачка, суседна Елафитска острва), може добро препознати рад једне особене клесарске радионице, која се по одређеним јасно израженим карактеристикама разликује од оних које су деловале северније, на простору омеђеном сливовима реке Зрмање и Цетине, тј. у средњој Далмацији. Међу одликама којима се одваја од остварења средњодалматинских радионица, поред врло високе технике израде, те сложених композиционих схема, као њена пресудна особеност означени су управо избор и употреба појединих мотива, па и заступљеност појединих мотивских група, понајвише вегетабилних. Међу поменутих вегетабилних мотивима, учестало се употребљава, у многим комбинацијама, управо мотив увојите разлистале лозе. Врло прецизном израдом, уз коришћење техничких помагала, овај украс постаје строго геометризован. Чињеница да украс овога типа није на простору јужног Јадрана уступао водеће место чисто геометријским преплетима, као на другим просторима дуж источнојадранске обале, најјасније, сматра се, указује и на завидан континуитет клесарске делатности ове радионице, која очито делује на ранијој баштини и традицији.²⁰

Подробном анализом стила, клесарске технике и посебно заступљености одређених детаља на основном мотиву, у дугом деловању наведене јужнодалматинске клесарске радионице издвојено је чак пет различитих хронолошких слојева у развоју њеног стилског израза. У оном претпоследњем, са

најдужим трајањем, развученим на дуг период од готово читавог столећа, од средине X до прве половине XI века, унутар кога је могуће наћи критеријуме за даље диференцирање само на нивоу особених детаља, пронађени су многобројни примери употребе украса о коме је реч. Међу ранороманич-

Сл. 4. Идеална реконструкција могуће положаја каменог ступчића олтарске преграде (цртеж: Ј. Марић)

Fig. 4. Position of Stone Column in Ideal Reconstruction of Altar Screen (Drawing: J. Marić)

ком каменом пластиком овог хронолошког слоја очуваном на простору полуострва Пељешца, сконцентрисаном у два градска насеља – Стону и Јањини, несумњиво посебно значајан и већ у науци добро познат пример употребе ове врсте украса представља онај распоређен на појединим тачкама архитектуре цркве Св. Михаила у Стону. Наиме, декорацију како на предњој и доњој страни надвратника (Т. I/4) и довратницима портала²¹ (Т. I/2), тако и на спољној и бочној страни допозорника отвора на олтарској апсиди, те северном (Т. I/1) и јужном зиду, чини управо украс у виду трочлане увојите лозе, чији средишњи мотив представља биљни изданак у виду стилизованог криноликог цвета, коме је унутрашњи залистак формиран у облику правилне волуте. Наведени средишњи мотиви међусобно су повезани трочланим омчама, а слободан простор између њих и оквира испуњен је двочланим изданцима троугаоног облика.²² Са локалитета још једног од стонских храмова, цркве Госпе од Лужина, којој не познајемо изворни облик, потичу надвратник (Т. I/5) и низ очуваних стубића олтарске преграде (Т. I/11). Украшени су такође трочланом увојитом лозом, чији средишњи мотиви међусобом нису повезани уобичајеним омчама, већ је њен ток на тим местима обележен цезурама, у виду слабо маркираних ознака, као посебном одликом клесарског рукописа овог мајстора. Два обликовна решења појединости овог украса, какво је примера ради оно унутрашњег залистка у виду тролатичног цвета или правилне волуте, те решења украса између средишњег мотива и ивице странице у виду трочланог изданка троугаоне форме или тролатичног цвета који их прати и доследно им одговара, као да указује на различите клесарске приступе можда два различита клесарска круга или још пре различитих хронолошких слојева. По квалитету клесарске израде, посебној сложености композиционе схеме и богатству украса, као један од најизражајнијих примера раносредњовековне скулптуре овог времена, посебно се издваја парапетна плоча са истог локалитета (Т. I/3). Раније сматрано делом корпуса камене пластике цркве Св. Михаила у Стону, ово дело, данас реконструисано повезивањем његова четири пострадала комада, поседује такође исти мотив. Он је, међутим, овога пута композиционално организован вишеструким поновљањем средишњег мотива у форми стилизованог криноликог цвета, постављеног у правилном геометријском распореду. Наглашена правилност у обликовању овога мотива остварена

је несумњиво употребом помагала у виду равнала и шестара. Наиме, иако се и овде осећа одређена слобода у употреби и извођењу познатог типа украса, превласт трочлане увојите лозе, строга геометријска стилизација, тежња за испуњавањем празних простора и нешто пластичнија обрада указују већ на извесну маниризацију ликовног језика, који опстаје у релативно дугом временском периоду са незнатним променама и разликама. Ова парапетна плоча из Лужине, композиционалном схемом која показује тежњу ка готово арабеској игри поновљеног мотива до предимензионарања самог ефекта, сматра се, представља кулминацију стилског израза претпоследње етапе његовог развоја, чије се касније, или можда делимично истовремено, разрешење види у увођењу фигуралних представа на делима следеће, хронолошки последње етапе.²³ О заступљености исте врсте украса и на другом локалитету на овом полуострву са кога потиче рељефно украшена раносредњовековна камена пластика, цркве Св. Јураја недалеко од Јањине, сведочи такође један пронађени фрагмент камене греде (Т. I/10).

И у Дубровнику, као посебно важном градском и уметничком центру јужног Јадрана, сачуван је знатан број раносредњовековних скулпторалних дела исте стилске групе. У овом граду, значајне политичке улоге на простору ширег окружења, развија се богата клесарска делатност која има свог одраза у скулпторалним остварењима сачуваним по многобројним градским црквама. Радовима истог претпоследњег хронолошког слоја развоја стилског израза поменути јужнодалматинске радионице припадају тако и делови портала секундарно уграђени у данашњу мању цркву Св. Бартула, а који су првобитно припадали старијој, посвећеној Св. Козми и Дамјану из XI века.²⁴ Украс у виду трочлане увојите лозе, са истоветно изведеном цезуром на њеном

²⁰ О деловању и одликама радова јужнодалматинске клесарске радионице види: Jurković 1985.

²¹ Портал цркве Св. Михаила у Стону није оригиналан, већ представља реконструкцију допуњену накнадно израђеним уломцима, који се могу препознати по светлијем камену.

²² За исцрпан каталог раносредњовековне скулптуре са цркве Св. Михајла у Стону види: Jurković 1983.

²³ За исцрпан каталог раносредњовековне скулптуре са цркве Госпе од Лужина у Стону види: Dražević 1981.

²⁴ Данас се негира претпоставка која се сусреће у старијој литератури да је овај портал пренесен са цркве Св. Стјепана.

главном току, те залистком у форми развијеног тролатичног цвета у средишту његовог централног мотива, који тече дуж оба довратника и закошене доње греде надвратника, идентичан је са истоветно изведеним мотивима на надвратнику (Т. I/5) и стубовима олтарске преграде из цркве Госпе од Лужина у Стону (Т. I/11). Одлике исте, претпоследње хронолошке фазе развоја скулптуре ове регије показује и препознатљива камена греда, узидана у цркву Св. Петра у Дубровнику, као део парлаторија (Т. I/6). Обележена украсом у виду вировитог четворолиста (тзв. вировите розете) у средишту свог централног мотива, она представља сегмент другог, хронолошки млађег слоја у огромној збирци од преко две стотине уломака раносредњовековне скулптуре у овој цркви, који по времену настанка одговара поменутиим клесарским делима са цркве Св. Михаила и Госпе од Лужина у Стону. По сложеном начину моделовања основног мотива свог украса издваја се и још један дубровачки камени фрагмент (Музеј Рупе, Дубровник) (Т. I/7). Уобичајен украс у виду трочлане увојите лозе, на месту њеног лучног извијања у средишњи мотив тролисног биљног изданка, чија се унутрашња лиска на свом крају обликује овога пута у четворолатични цвет, сложеније је стилизован додатним детаљем у виду шест појединачних двоплошних листова, такође развијених из лозе у смеру њеног лучног извијања. Примера заступљености ове врсте украса има и на простору непосредне околине града Дубровника. Такав случај представља уломак стубића (Т. I/9), пронађен као уграђени елемент у архитектуру оближњег летњиковца из ренесансне епохе, а који је вероватно припадао ансамблу каменог намештаја цркве Св. Марије у Рожату, саграђене крајем XI или почетком XII века, на брежуљку на западној страни Ријеке дубровачке, а пострададе у земљотресу 1667. године. Овај фрагмент каменог литургијског намештаја цркве, датован у време њеног настанка, квалитетом израде и посебно избором мотива, несумњиво указује на постојање јаке клесарске радионице у граду, која је опремала каменим намештајем и архитектонском пластиком сакралне грађевине широм дубровачког краја током наведеног предроманичког периода.²⁵ Хронолошки млађи од поменутих, а уједно последњи слој у развоју стилског израза овог јужнодалматинског клесарског атељеа, уочен је у његовим сачуваним делима на оближњем острву Колочепу. Но, и поред пресудних новина, и у овој хронолошки последњој фази стилског развоја скулптуре ове регије остаје и

даље такође присутан најзаступљенији мотив њеног украса, увојита лоза, о чему управо сведочи један очувани стубић са овог острва (Т. I/8).

Коначно, широка заступљеност украса, који је предмет наше пажње, уочава се и на очуваним скулпторалним делима насталим на крајњем југу источне обале Јадрана, уметничким деловањем још једне особене клесарске радионице, везане за такође важан урбани центар, средњовековни град Котор. Примери употребе ове врсте украса на појединим деловима неких сакралних грађевина града Котора, насталим у различитим периодима прероманичке епохе, сведоче такође о дугом трајању његове употребе у раду поменутих клесарских атељеа и у овој средини. Дobar пример зато представљају данашњи довратници портала цркве Св. Луке (Т. II/1), за које је поуздано утврђено да су на ову грађевину, подигнуту 1195. године, уграђени као сполнине које су првобитно припадале некој другој архитектонској целини. Украшени управо представом густо уплетене трочлане увојите лозе, са мотивом тролисног криноликог биљног изданка међу њеним завојима, те мањим троугаоним изданком између њих и правилног правоугаоног оквира, они су, наима, могли, претпоставља се, припадати градитељској фази IX века цркве Св. Михаила у Котору, откривеној испод данашње истоимене романоготичке грађевине.²⁶ За наше излагање посебно су, чини се, драгоцене сличности између поменуте камене пластике цркве Св. Михаила у Котору и једног хронолошког слоја камене пластике цркве Св. Архангела Михаила на Превлаци, које неупитно говоре о пореклу из исте радионице. Наима, оне су запажене како у употребљеној врсти камена, те клесарској обради, тако управо и по одређеном репертоару мотива, међу којима поменута врста украса представља један од запаженијих.²⁷ Наима, управо наведена врста украса, из кога у горњем делу израста профилисани крст са широком хастама, смештена је и на леви бочни оквир у науци добро познате парапетне

²⁵ О предроманичкој каменој пластици са простора Ријеке дубровачке види: Žile 1995 (1996).

²⁶ О порталу цркве Св. Луке у Котору види: Чанак-Медић 1989, 133 (са старијом литературом). О пореклу уграђених делова у архитектуру цркве Св. Луке у Котору види: Чубровић 1997.

²⁷ О особеностима камене пластике цркве Св. Михаила у Котору и њеном односу са оном из цркве Св. Архангела Михаила на Превлаци види: Чубровић 1993–1994.

плоче из цркве Св. Архангела Михаила на Превлаци, из прве четвртине IX века.²⁸

Разумљиво, за сагледавање заступљености украса о коме говоримо у делима которских клесарских атељеа посебну важност имају очувани примери који су припадали корпусу каменог украса засигурно најзначајније градске сакралне грађевине, катедралне цркве Св. Трифуна. Наиме, у појединим недавно објављеним научним радовима, те посебно управо публикованој монографији катедрале, представљени су и очувани делови њене некадашње архитектонске пластике, али и литургијског намештаја. Правилним издвајањем делова каменог намештаја првобитног мартирijума Св. Трифуна из IX века, уочени су тако и делови олтарске преграде и киворијума катедрале из XII века.

Међу очуваним деловима који су, сва је прилика, припадали олтарској прегради катедралне цркве, освећене 1166. године, и у њој стајали до уклањања преграде средином XV века, налази се и можда најбоље сачуван камени фрагмент парапетне плоче са декорисаним стубићем и горњом гредом и недекорисаним пољем парапета (Т. II/6). На овом фрагменту остварени особени вид стилизације основног украса у форми трочлане увојите лозе, начин обраде, посебно третман појединих детаља, какви су по осовини постављена јако изражена цезура у главном току лозе, те карактеристични завршетак у виду профилисаног крста, који из лозе израста, са волутама под његовим крацима, упадљиво подсећају на хронолошки старији третман ове врсте декорације, идентичан оном на левом бочном оквиру поменути парапетне плоче са Превлаке и оном који је некада припадао старијем градитељском слоју откривеном под црквом Св. Михаила у Котору, а данас представља украс на доворотницима портала цркве Св. Луке (Т. II/1), оба датована у IX век.²⁹ Другачија стилизација заступљена је на страницама киворијума которске катедралне цркве из XII века (Т. II/2, Т. II/3 и Т. II/4).³⁰ Тако је на очуваним и идентификованим каменим фрагментима аркаде некадашњег киворијума катедрале, поред украса особеног за старију рељефну скулптуру у виду трочлане плетенице, као год и појаве зооморфних фигуралних представа у виду пауна, доминантна широка трака уз лук украшена управо увојитом лозом, са средишњим мотивом у виду тролисног биљног изданка у форми стилизованог криноликог цвета, са залистком у облику правилне волуте. На поменути фрагментима аркаде киворијума исклесана као једночлана,

увојита лоза, као год и остали рељефни украс, издваја се посебно својом наглашенијом пластичношћу. Остварени спој традиционалних и нових мотива и приступа, већ у науци запажен као одлика ранороманичке скулптуре XI века, навела је на помисао о датовању и ове камене пластике катедрале XII века у исто старије доба. Наведено је нагнало ауторке рецентне монографије катедрале на помисао или о могућем коришћењу старијих образаца приликом клесања рељефног украса литургијског намештаја катедрале у XII веку, или пак на могућност да су исти пренесени са неке старије грађевине, међу којима, за нас посебно занимљиво, помисао пада управо на цркву Св. Архангела Михаила на Превлаци, у време градње которске катедрале могуће напуштене.³¹ Коначно, ради целовитог употпуњења слике о карактеру и заступљености ове врсте украса на источној обали Јадрана, ваља споменути и два примера са крајњег југа. Чине их део аркаде киворијума (Т. II/5), датован у прву четвртину IX века, као сегмент јединог поуздано утврђеног дела предроманичког каменог намештаја у монументалној ранохришћанској базилици откривеној у Будви,³² те један архитектонски елемент који је можда

²⁸ Ова парапетна плоча, без сумње један од најдрагоценијих очуваних примера раносредњовековне скулптуре цркве Св. Архангела Михаила на Превлаци, више пута је публикована, те о њој такође постоји релативно обимна литература: Црногорчевић 1892, 65–66; Црногорчевић 1893, 21–22; Radić 1897, 150; Стојановић-Максимовић 1951, 73–76; Стојановић-Максимовић 1953, 105; Petricioli 1960, 49–50; Историја Црне Горе 1967; Максимовић 1971, 26–27; Ковачевић 1973, 39–40; Pušić 1986, 184–185; Petricioli 1990, 55–56; Jakšić 1997; Jakšić 1999–2000, 135; Hrvati i Karolinzi 2000, kat. jed. III.16, 130; Kopač 2002, 138–139; Jakšić 2003, 275; Богосављевић 2004; Pušić 2006, 52–53; Vujičić 2007, 64–66, 79–80; Јанковић 2007, 99–100; Zagovori Svetom Tripunu 2009, 108–109.

²⁹ Наведено запажање не мора да чуди с обзиром на већ уочену чињеницу да је олтарска преграда катедрале Св. Трифуна из XII века представљала могуће композитно дело, сачињено од делова који су могли припадати и олтарској прегради старијег мартирijума Св. Трифуна из IX века. Таква је, наиме, изгледа била једна до данас очувана парапетна плоча која, за разлику од наведених са упадљиво недекорисаним пољем парапета, има међутим веома богату декорацију по читавој својој површини. О олтарској прегради катедрале Св. Трифуна из XII века види: Čanak-Medić, Čubrović 2010, 189–191.

³⁰ О киворијуму катедрале Св. Трифуна из XII века види: Чубровић 2008; Čanak-Medić, Čubrović 2010, 191–195.

³¹ Čanak-Medić, Čubrović 2010, 195.

³² Vežić 2001–2002, 112; Јанковић 2007, 89–95; Vežić, Lončar 2009, 139–140; Zagovori Svetom Tripunu 2009, 109.

припадао цркви из XI века у старом Бару, која је по каснијем предању могла пострадавати у пожару приликом пострадња цркве Св. Теодора и епископске просторије са библиотеком уз катедралу.³³ Проширујући опус познатих дела которских клесара и барем нешто јужније, све наведено показује украс у форми увојите лозе, са средишњим мотивом тролисног биљног изданка у виду стилизованог криноликог цвета, у доброј мери типичним за которски клесарски атеље.

Но, без обзира на очигледну широку заступљеност украса у виду увојите разлистале лозе, са различитим варијететима његовог средишњег мотива у форми биљног изданка у виду стилизованог криноликог цвета, у раносредњовековној скулптури јужног дела источне обале Јадрана, одређене особености стилског израза, као год и ликовног језика, употребљеног при клесању украса на каменом ступчићу олтарске преграде из манастира Св. Архангела Михаила на Превлаци, а који је предмет наше пажње, такође је изгледа могуће јасно издвојити. Несумњиво остварење вештог мајстора, дело показује изразите особености у начину клесања и схватању декора. Декоративни стилизовани биљни мотиви компоновани су у мирну симетричну целину. Композиција је подређена складном геометријском распореду. Наиме, на незнатно издубљену позадину, као основу, изабрани основни мотив двочлане вијугаве лозе постављен је, са наглашеном симетричношћу, у композиционалну целину која одише складним и уравнотеженим ритмом. У тако успостављеној композиционалној схеми, вишеструко је мултипликован централни мотив тролисног криноликог цвета, са мањим залистком у средишту, правилно пропорционисан и међусобно уједначен са особитом прецизношћу, која наводи на закључак о клесарској употреби техничких помагала. Сваки његов део скулпторски је третиран, те је мотив анатомски уверљив и природан. Канелирана нерватура појединих финије и богатије клесаних лиски разлисталог биљног изданка ублажава могућу строгост правилне геометријске стилизације. Уз контрастни однос мотива према издубљеној позадини, наведено ствара такође одмерен и суздржан благо треперав ефекат живе игре светлости. Динамична стилизација линија доприноси општој унутрашњој ритмичности. Елементи ритма и живог покрета тако као да ненаметљиво превладавају.

Додатни квалитет у начину третирања украса на овом фрагменту олтарске преграде представља

такође и сам начин стилизације његовог централног мотива. Наиме, иако је и даље у доброј мери стилизован, вредности централног мотива у форми тролисног криноликог биљног изданка изразито су истакнуте његовим димензијама, покретом, као и, рекло би се, нешто наглашенијом тежњом ка пуноћи пластике. Урезана дубока линија наглашава пластичност рељефа. Наиме, иако добрим делом још увек површински клесан, уз линеарну обраду овог вегетабилног мотива која несумњиво превладава, могло би се рећи да исти на овом остварењу ипак добија нову пластичну вредност. Тако, за разлику од рустиклане интерпретације мотива, често изгубљених пропорција, те тежње ка наглашено површинском и графичистичком третману, уз понекад готово апстрактну линеарност, особене за стилски израз старије епохе, иако опет клесан површински, са израженом линијом и без правих пластичних облика и моделовања, украс на овом комаду, тематиком, мотивима, њиховом зрелом линеарном стилизацијом, те далеко мањом геометријацијом, наговештава нешто мекше и природније облике, те тиме као да указује на нови стил.

Рељефни украс овог сегмента олтарске преграде остварење је очигледно квалитетног мајстора, веома вичног обради мермера. Наиме, квалитет клесарске технике указује да је длето вођено руком сигурног клесара, склоног помало робустиним облицима. Он је у и даље релативно плитком рељефу успео постићи, за своје време завидан, фино изражен волумен складних пропорција, а вештим коришћењем комбинације различитих клесарских алатки врло изражајне светлосне контрасте. Ритмично ређање централног мотива тролисног криноликог цвета, уравнотежена композиција и изванредна техника клесања, указују на савладане занатске проблеме клесара, те несумњиво богату традицију из које израста. Присутно осећање уравнотежености и смирености, одлика готово класичног образовања, сведочанство је о стварању у миљеу у коме као да поново делују одједи много старије уметничке баштине.

Анализа избора мотива, декоративних одлика и квалитета клесања значајна је за утврђивање места настанка и једина индиције за релативно датирање овог сегмента каменог литургијског намештаја. Стилске карактеристике украса на овом делу олтарске

³³ Zagarčanin 2006, 121, Pl. 7.22.

преграде могу да га временски ближе одреде. Како је већ наведено, иако је још присутна извесна плошност и линеарност рељефа, изведени орнамент ипак губи строгу геометризованост старијег, предроманичког стилског израза. Начином клесања, избором мотива, те одређеним сличностима код организације и обраде истих са многобројним наведеним аналогним примерима, овај фрагмент камене олтарске преграде може се убројати у радове ранороманичког стилског израза. То га, попут многих примера клесаног каменог украса на којим се, често и уз старије геометријске мотиве, јавља и биљна орнаментика, сврстава у дела XI века. На такво датовање коначно указује и чињеница да се по начину обликовања средишњег мотива његовог клесаног украса, у форми тролатичног криноликог биљног изданка, најдиректније аналогije могу наћи у готово истоветном третману овог мотива на сачуваним фрагментима страницама киворијума катедрале Св. Трифуна у Котору (Т. II/2, Т. II/3 и Т. II/4), те просторно нешто удаљенијим примерима какви су поменути архитектонски елемент цркве из Старог Бара или уломак стубића који је првобитно вероватно припадао ансамблу каменог намештаја цркве Св. Марије у Рожату, на западној страни Ријеке дубровачке (Т. I/9), а који су сви такође датовани у XI век. Губљењем геометријске оштрине, особене за рељефни украс претходног времена, те валовитости, мекоћом и разлисталошћу свог биљног украса, те врло складном композицијом и свеукупним снажним естетским утиском, ово дело одражава начин рада који постепено наговештава дух надолазеће романичке уметности.

Јасан цртеж, оштро клесање, ванредан начин клесарске обраде и финији дуктус длета учинили су да декоративни украс остварен на овом сегменту камене олтарске преграде, данас у поставци манастира Св. Архангела Михаила на Превлаци, представља једно од највештијих клесарских остварења насталих на овом простору у свом времену. Таква квалитет изведбе упућује на закључак да су овај фрагмент могли клесати једино мајстори неке од угледних радионица са дугом мајсторском традицијом, какве је несумњиво имао оближњи средњовековни град Котор. Да је тако сведочи и чињеница да исту руку клесара препознајемо и на једном од сачуваних фрагмената каменог намештаја који је припадао главној градској цркви, катедрали Св. Трифуна. Наиме, на каменом ступчићу (Т. II/7), који се некада налазио у которском лапидаријуму, а

данас у привременом депоу которске катедрале, завидних димензија, али различитих од оног превлачког, изведен је у свим појединостима потпуно истоветан декоративни украс.³⁴ Са овим фрагментом повезан део недекорисане равне плоче, наводи на закључак да је он, као и други сличних форми, напред већ описани, могао такође представљати део камене олтарске преграде катедралне цркве Св. Трифуна у Котору, довршене и освећене 1166. године.³⁵ Уочена ванредна истоветност указује на закључак да су и сегмент олтарске преграде из ризнице превлачког манастира могли, дакле, извести мајстори несумњиво исте клесарске радионице која је радила и на опремању најважније которске сакралне грађевине. Но, све ово само уколико су данас очувани делови камене олтарске преграде которске катедрале Св. Трифуна из XII века, међу којима и поменути истоветног декоративног украса са превлачким, заиста рађени баш за катедралу у време њеног довршавања.

Наиме, како је већ споменуто, у рецентној монографији которске катедралне цркве Св. Трифуна, запажено је да очувани делови литургијског намештаја катедрале из XII века носе одређене одлике скулпторалне декорације претходног столећа, што је ауторке навело на претпоставку или о коришћењу старијих клесарских предлогака при њиховој изради или на могућност да је овај могао припадати ансамблу каменог намештаја неке друге сакралне целине. Када је реч о очуваним фрагментима киворијума, на којима се, како је напред показано, појављује истоветан мотив украса као на превлачком, као могући храм одакле би они могли потицати наведена је управо црква Св. Архангела Михаила на

³⁴ Максимовић 1971, сл. 11; Pušić 1971, 47, sl. 17. За податке о наведеном фрагменту, те на драгоценим сазнањима о каменој пластици катедрале Св. Трифуна, најсрдачније захвалност дугујем мр Зорици Чубровић, архитекти Регионалног завода за заштиту споменика културе у Котору.

³⁵ Иако је и на Т. VI/7 он приказан без за њега везаног недекорисаног равног дела, тај сегмент постоји. Наведени фрагмент тако има дужину 81 cm, висину 48 cm (део украшен лозом 19,5 cm; недекорисан део 28,5 cm) и дебљину 12,5 cm (део украшен лозом) и 9 cm (недекорисан део). Како наведено не одговара мерама превлачког каменог ступчића олтарске преграде истоветног украса, не може се изгледа помишљати да су можда представљали део исте целине. Но, у нечем поузданији одговор на питање могуће непосредне везе између превлачког и поменутог которског примерка могло би, чини се, пружити додатно испитивање врста мермера употребљених за њихову израду.

Превлаци, у првој половини XII века, по постојећим историјским изворима, могуће напуштена.

Такву претпоставку, међутим, у нечем усложњавају ставови изнесени након последњих вишегодишњих археолошких истраживања локалитета на Превлаци. Наиме, уколико се прихвате као тачне недавно изнесе тврдње о периодима трајања монашке заједнице и њима одговарајућим градитељским фазама у овој манастирској целини, изложени на почетку овога рада, активан живот овог манастира престаје већ половином IX, а наставља се тек крајем XII века, те никакве градитељске, а самим тим ни клесарске делатности у њему у XI веку не би било. Дилеми око порекла каменог стубића олтарске преграде, данас у ризници превлачког манастира, те могућем поузданијем утврђивању времена његовог настанка, доприноси и чињеница да је исти пронађен и донесен са суседног острва Св. Гаврило. Ово оближње острво, током своје старије историје са Превлаком повезано мостом, до данас није било предмет целовитијих археолошких истраживања. Познато понајвише по вести, забележеној у познатом историјском извору *Лешојису Поја Дукљанина (Gesta Regum Sclavorum)*, о убиству историјски непотврђене личности краља Драгомира, изведеном од стране грађана Котора, у цркви Св. Архангела Гаврила, по којој оно и носи назив,³⁶ ово острво било је предмет пажње већ најранијих истраживача историје ових простора. Тако, још крајем XIX века, Младен Црногорчевић, у наведеним добро познатим радовима на ову тему, даје податак о некадашњем постојању чак четири цркве на овом острву (Св. Гаврило, Св. Марко, Св. Јован, Св. Стефан), те пронађеним остацима многих зидова других грађевина, некрополе, као и бројним нумизматичким и налазима надгробних камених плоча.³⁷ Познато је такође да су и приликом припремања земљишта за изградњу спортских терена некадашњег туристичког кампа на овом острву „нађене хрпе разорених зидова који су припадали некој старијој црквеној грађевини“.³⁸ Тако су током археолошких истраживања на Превлаци, изведених у другој половини 1997. године, обављена пробна ископавања и на острву Св. Гаврило. Том приликом рекогносцирањем и сондирањем откривени су уломци грнчарије, који припадају широком хронолошком периоду од позног хеленизма до касне антике и рановизантијског доба. На западном делу острва, где се претпоставља постојање цркве Св. Гаврила, нађен је том приликом само антички материјал, док је на источ-

ној откривен културни слој прве половине XV века.³⁹ Коначно, ради употпуњења слике о слојевитости скулптуралног украса на наведеним острвима Тиватског залива ваља споменути и давно уочене фрагменте старијег прероманичког клесаног украса (Т. II/8, Т. II/9 и Т. II/10), накнадно узидане у архитектуру далеко млађег манастира Госпе од Отока, на истоименом острву, који такође носе украс у виду увојите лозе, а за које је Ђурђе Бошковић давно претпоставио да су такође „можда донети са оближњег острва Страдиоти“.⁴⁰

У намери да овом приликом представимо камени ступчић из манастира Св. Архангела Михаила на Превлаци, ванредно вредан по свом украсу, питање којој је тачно сакралној целини припадао овај сегмент олтарске преграде, остаће и даље без јасног одговора. Могућност за потпуно решење ове дилеме пружиће тек окончање археолошких истраживања локалитета знаменитог превлачког манастира, у чијој поставци овај стоји, те чини се посебно неопходно будуће целовитије археолошко истраживање суседног острва Св. Гаврила, на коме је пронађен. Оно што је, чини се, ипак несумњиво јесте чињеница да он представља још једно дело исте клесарске радионице која је извела и очувани део камене олтарске преграде катедрале Св. Трифуна у Котору, истоветног украса и клесарске обраде (Т. II/7), те да је настало у време када и овај, несумњиво не пре XI века. Могућност прецизнијег датовања истог биће остварена тек скоријим очекиваним потпуним сагледавањем целине олтарске преграде катедралне цркве Св. Трифуна у Котору. Као и у много чему другом, тако и када је реч о скулпторалној уметности овога доба, которска катедрала остаје несумњиво централна сакрална жижа овог средњовековног града, те и кључ за разумевање исте.

³⁶ *Gesta Regum Sclavorum* 2009, 138–143.

³⁷ Црногорчевић 1893, 40–48.

³⁸ Pušić 2006, 54.

³⁹ Ђ. Јанковић, М. Живковић, Г. Симоновић, Ђ. Бапин 1998, 139–140, 142.

⁴⁰ Бошковић 1938, 136, сл. 31–34; Пушић 1975, 235–243.

БИБЛИОГРАФИЈА:

- Антоновић 2003** – М. Антоновић, Повеза краља Радослава и манастир Св. Михаила на Превлаци, *Краљ Владислав и Србија XIII века*, Београд 2003, 107–114.
- Богосављевић 2001** – Н. Богосављевић, Крин на средњовековним гробним плочама манастира Превлака, *Гласник Српској археолошкој друштва* 17, Београд 2001, 137–142.
- Богосављевић 2004** – Н. Богосављевић, Теологија преградне плоче са представом лава из манастира Превлака, *Бока* 24, Херцег Нови 2004, 115–126.
- Божих 1963** – Иван Божих, Превлака – Тумба, *Зборник Филозофској факултету VII–1*, Београд 1963, 197–211.
- Божих 1967** – И. Божих, О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци, *Анали Филолошкој факултету* 7, Београд 1967, 75–82 (= *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 83–91).
- Бошковић 1938** – Ђ. Бошковић, Извештај г. Ђурђа Бошковића о испитивањима средњовековних споменика на јужном Приморју, *Споменик Српске краљевске академије LXXXVIII*, Београд 1938, 133–140.
- Vežić 2001–2002** – Р. Vežić, Ciboriji ranog srednjeg vijeka u Kotoru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 39, Split 2001–2002, 91–122.
- Vežić, Lončar 2009** – Р. Vežić, М. Lončar, *Hoc tigten – Ciboriji ranog srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*, Zadar 2009.
- Vujičić 2007** – Р. Vujičić, *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica 2007.
- Gesta Regum Sclavorum 2009** – *Gesta Regum Sclavorum I*, Београд 2009, 138–143.
- Delonga 1999–2000** – V. Delonga, Crtice iz ranosrednjovjekovne epigrafike („propitiatorium“ i „velum“ u predromaničkim natpisima), *Opuscula archaeologica* 23–24, Zagreb 1999–2000, 327–335.
- Dračevac 1981** – А. Dračevac, Pleterna skulptura u lapidariju u Stonu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXXV*, Split 1981, 137–155.
- Žile 1995 (1996)** – I. Žile, Predromanička skulptura s otoka Lokruma, Rožata i Komolca u Rijeci dubrovačkoj, *Starohrvatska prosvjeta III/21*, Split 1995 (1996), 145–158.
- Zagarčanin 2006** – М. Zagarčanin, Medieval Stone-works from Stari Bar, *The Archaeology of an Abandoned Town. The 2005 Project in Stari Bar*, Firenze 2006, 113–127.
- Zagovori Svetom Tripunu 2009** – *Zagovori Svetom Tripunu. Blago Kotorske biskupije*, Zagreb 2009.
- Историја Црне Горе 1967** – *Историја Црне Горе* 1, Титоград 1967, 327–328, 380 (Ј. Ковачевић).
- Историја Црне Горе 1970** – *Историја Црне Горе* 2/1, Титоград 1970, 19, 135, 201–202 (С. Ђирковић, В. Кораћ, Ј. Максимовић).
- Jakšić 1997** – N. Jakšić, Predromaničko kiparstvo, *Tisuću godina hrvatskog kiparstva*, Zagreb 1997, 17.
- Jakšić 1999–2000** – N. Jakšić, Predromanički reljefi 9. stoljeća iz Kotora, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 38, Split 1999–2000, 129–150.
- Jakšić 2003** – N. Jakšić, Predromanička klesarska radionica u Kotoru, *Jadranske studije – Zbornik Pomorskog muzeja Orebić*, Orebić 2003, 271–289.
- Јанковић 1984** – М. Јанковић, Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку, *Историјски часопис XXXI*, Београд 1984, 199–204.
- Јанковић, Живковић, Симоновић, Ђапин 1998** – Ђ. Јанковић, М. Живковић, Г. Симоновић, Ђ. Ђапин, Михољска Превлака. Истраживања у 1997., *Гласник Српској археолошкој друштва* 14, Београд 1998, 137–143.
- Јанковић 2004а** – Ђ. Јанковић, Условљеност оснивања Зетске епископије на Превлаци, *Бока* 24, Херцег Нови 2004, 77–91.
- Јанковић 2004б** – М. Јанковић, Зетска митрополија на Превлаци у XV веку, *Бока* 24, Херцег Нови 2004, 93–103.
- Јанковић 2007** – Ђ. Јанковић, *Српско Поморје од 7. до 10. столећа*, Београд 2007.
- Јанковић 2010** – Ђ. Јанковић, Саборни храм Светог архангела Михаила манастира Иловице, *Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори*, Цетиње – Београд 2010, 142–169.
- Jurković 1983** – М. Jurković, Prilog proučavanju pleterne skulpture na području poluotoka Pelješca, *Starohrvatska prosvjeta III/13*, Split 1983, 169–178.
- Jurković 1985** – М. Jurković, Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture, *Starohrvatska prosvjeta III/15*, Split 1985, 183–199.
- Kovačević 1973** – Ј. Kovačević, Srednjevekovni latinski natpisi u Boki Kotorskoj, *Voka* 5, Herceg Novi 1973, 35–52.
- Кораћ 1959** – В. Кораћ, Превлака у Боки Которској. Средњовековна црква, *Старинар IX–X*, Београд 1959, 388–389.

Кораћ 1964 – В. Кораћ, Превлака, *Enciklopedija likovnih umjetnosti* 4, Zagreb 1964, 20.

Кораћ 1998 – В. Кораћ, Седишта двеју западних Савиних епископија: Стон и Превлака, *Свети Сава у српској историји и традицији*, Београд 1998, 85–91.

Кораћ 2002 – В. Кораћ, Остаци манастира Св. Арханђела Михаила на Превлаци, *Старинар* LI, Београд 2002, 135–170.

Максимовић 1971 – Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971.

Ostojić 1964 – И. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj* II, Split 1964.

Пашић 2004 – И. Пашић, Манастир Св. Архангела Михаила на Превлаци – Археолошки слојеви из 13. и са почетка 14. века, *Гласник Српског археолошког друштва* 20, Београд 2004, 171–192.

Петковић 1950 – В. Р. Петковић, Превлака, *Преглед црквених споменика кроз њовесницу српског народа*, Београд 1950.

Petricioli 1960 – I. Petricioli, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb 1960.

Petricioli 1990 – I. Petricioli, *Od Donata do Radovana*, Split 1990.

Превлака 2008 – *Превлака. Манастир Светио Архангела Михаила*, Превлака 2008.

Pušić 1971 – I. Pušić, Preromanska dekorativna plastika u Kotoru, *Boka* 3, Herceg Novi 1971, 39–52.

Пушић 1975 – И. Пушић, Прероманска декоративна пластика на Отоку – Бока Которска, *Старине Црне Горе* V, Цетиње 1975, 235–243.

Pušić 1986 – I. Pušić, Preromanička dekorativna plastika na prevlaci Boka Kotorske, *Зборник посвећен на Бошко Бабић*, Прилеп 1986, 183–186.

Pušić 2006 – I. Pušić, *Preromanička umjetnost na tlu Crne Gore*, Podgorica 2006.

Radić 1897 – F. Radić, Izvješće o radu Hrvatskog starinarskog društva u Kninu u obće, a napose o kršćanskim starinama do sada otkrivenim i objelodanjenim u Dalmaciji, osjem Solina, Bosni–Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Istri, *Starohrvatska prosvjeta* III/3 i 4, Knin 1897, 145–151.

Синдик 2004 – Д. И. Синдик, Превлака 1124. и 1181., *Бока* 24, Херцег Нови 2004, 127–133.

Stjepčević 1930 – I. Stjepčević, Превлака. Historijska gasprava, *Bogoslovska smotra* 18/3, Zagreb 1930, 318–389.

Стојановић-Максимовић 1951 – Ј. Стојановић-Максимовић, О средњовековној скулптури на Црногорском Приморју, *Историјски гласник* 3–4, Београд 1951, 71–86.

Стојановић-Максимовић 1953 – Ј. Стојановић-Максимовић, О средњовековној скулптури Боке Которске, *Споменик Српске академије СШ*, Београд 1953, 103–113.

Subotić 1959 – G. Subotić, Архандео на Превлаци, *Enciklopedija likovnih umjetnosti* 1, Zagreb 1959, 132.

Томовић 2004 – Г. Томовић, Бураш – трећи витез у цара Стјепана, *Бока* 24, Херцег Нови 2004, 105–113.

Hrvati i Karolinzi 2000 – *Hrvati i Karolinzi* II. Katalog, Split 2000, kat. jed. III.16, III.17, 130–131.

Црногорчевић 1890 – М. Црногорчевић, Архитектурни фрагменти на Превлаци, *Старинар* VII/1, Београд 1890, 22–29.

Црногорчевић 1892 – М. Црногорчевић, Старинске гробнице на Превлаци, *Старинар* IX/2, Београд 1892, 55–66.

Црногорчевић 1893 – М. Црногорчевић, Михољски збор у Боци Которској, *Старинар* XI/1–2, Београд 1893, 1–73.

Чанак-Медић 1989 – М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиној доба II. Цркве у Полимљу и на Приморју*, Београд 1989.

Ћанак-Медић, Ћубровић 2010 – М. Ћанак-Медић, Z. Ћубровић, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru. Istorija, arhitektura, arhitektonska plastika i liturgijski nameštaj*, Kotor 2010, 189–191.

Ћубровић 1993–1994 – З. Ћубровић, Дјела једне клесарске радионице у которској цркви Св. Михаила, *Годишњак Поморској музеја у Коштору* XLI–XLII, Kotor 1993–1994, 45–51.

Ћубровић 1997 – З. Ћубровић, Сполије у зидовима которске цркве Св. Луке, *Црква Светио Луке кроз вјекове*, Kotor 1997, 43–49.

Ћубровић 2008 – З. Ћубровић, Првобитни циборијум романичке катедрале Св. Трипуна у Котору, *Саопштења* XL, Београд 2008, 25–42.

Summary:

DEJAN CRNČEVIĆ, Historical Institute, Belgrade

A SMALL STONE COLUMN OF THE ALTAR SCREEN FROM THE TREASURES OF ST ARCHANGEL MICHAEL'S MONASTERY IN PREVLAKA

Key words. – St Archangel Michael's Monastery, Prevlaka, Boka Kotorska, stone column, altar screen, early medieval sculpture.

Amongst exhibited fragments of carved stone decorations in the monastery of St Archangel Michael in Prevlaka, Boka Kotorska, situated on the ground floor of the monastery's accommodation quarters, there is a segment of stone liturgical furnishings which is, among other things, distinguished by its monumental dimensions, the high level of its craftsmanship, and the important artistic value of its carved decorations. This small stone column was found by chance as a surface-level find on the neighbouring island of St Gavrilo.

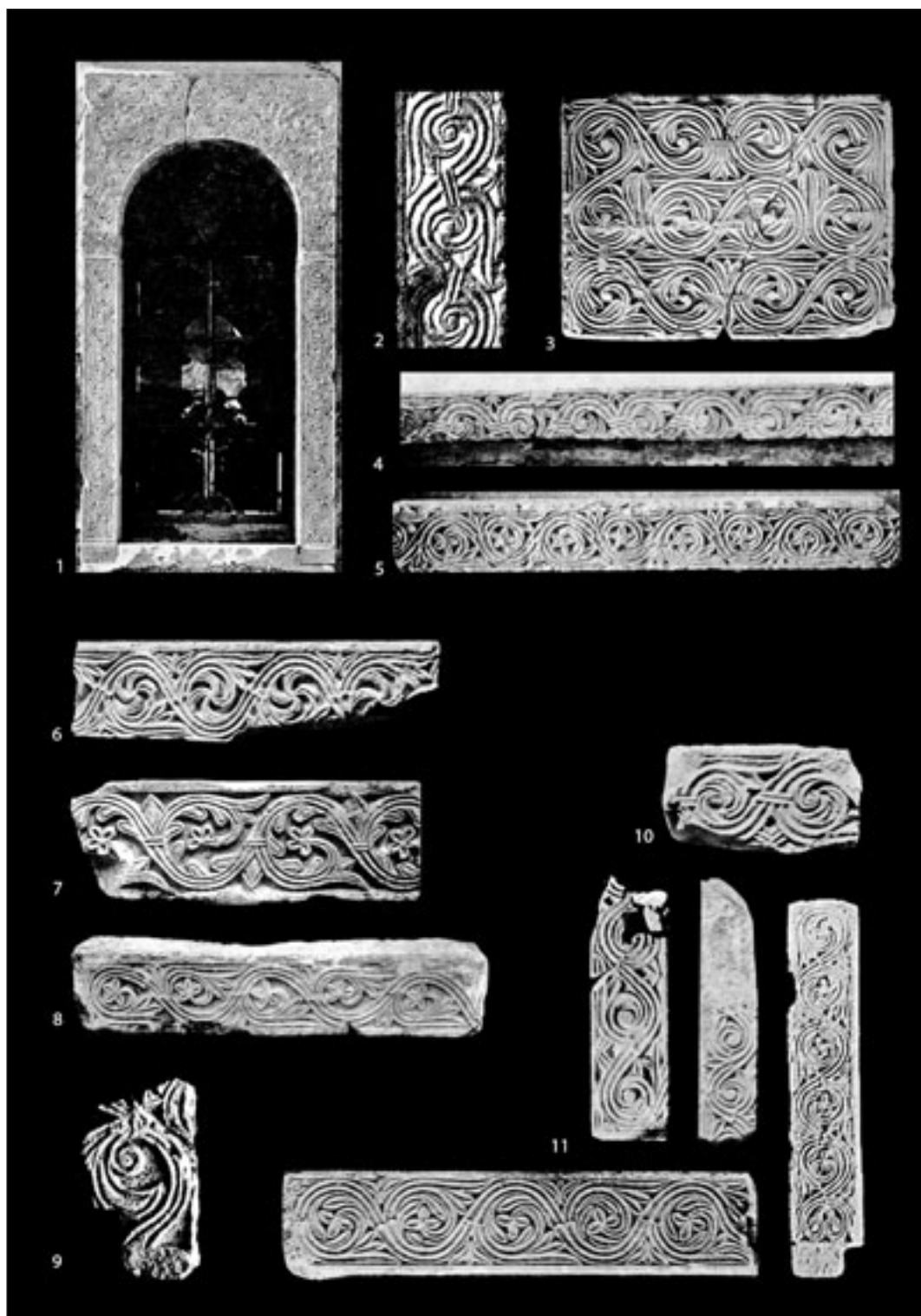
This stone column is made from a monolithic piece of high-quality, light-grey marble. It is 96 cm in height, 20 cm wide at the front, 18.5 cm wide at the side, and 13 cm wide at the rear. These dimensions indicate that the fragment has the form of an elongated hexahedron, with sides of unequal width. Only the front of this stone fragment is marked with relief decorations, comprising a regularly shaped two-part curled sprouting vine. Moving with its undulating rhythm, its arc defines a space in which is located the central motif of the decoration. This comprises the motif of a bud in the form of stylised crinoline flower, composed of two lateral leaves with a pronounced bulge in the middle. These tightly bent lateral leaves with sharp ends, together with the root of the formed shoot, leave an empty space filled with an offshoot in the form of a regularly formed volute. The left lateral side of the stone column is marked by a long but relatively shallow channel, created around its axis, with a width of 7.5 cm. Its rear side is divided by its own height into two vertical fields, of almost the same width – 6 and 7 cm respectively – one slightly elevated compared to the other. The right lateral side of the column is slanted and only lightly sculptured. On the upper

surface of the pillar, a relatively shallow circular hole with a small span is visible, intended as a connection point for other segments that would have been placed on it.

The material, size, characteristic shape, together with its special personal details, such as the channel around the whole height of its left lateral side, as well as the shallow hole on its upper surface, without doubt show that it was one of the original stone columns of a particular stone altar screen.

Analysis of the motif's source, decorative forms, and the quality of its carving confirm that this segment of the altar screen represents one more parts of the same sculptors' workshop which produced one preserved part of the stone altar screen of St Triphon in Kotor, which received the same decorative and sculptural treatment, also undoubtedly originating from no before than the 11th century. The possibility of completely resolving the dilemma of which sacred complex the column originally belonged to will only be resolved when archaeological excavation and investigation of the site of the monastery of St Archangel Michael in Prevlaka, in whose treasury it stands, together with the neighbouring island of St Gavrilo, on which the pillar was found, takes place. The possibility of precisely dating this stone altar screen will only occur with the expected full understanding of the whole altar screen of the Cathedral church of St Triphon in Kotor.

However, this segment of the stone altar screen also represents a reason to better comprehend the morphological characteristics and variety of stylistic expression present and specifically applied in the decorative elements of early-medieval sculpture on the southern-eastern Adriatic coast.

Табла I – Фрагменти камене илустрације: 1, 2, 4) Црква Св. Михајла у Сјону; 3, 5, 11) Црква Госпе од Лужина; 6) Црква Св. Петра у Дубровнику; 7) Музеј Рује у Дубровнику; 8) острво Колочеј; 9) Лешињковица, Растича у Ријеци дубровачкој; 10) Црква Св. Јураја крај Јањине

Table I – Fragments of Carved Stone Decoration: 1, 2, 4) Church of St. Michael in Ston; 3, 5, 11) Church of Virgin Mary of Luzina; 6) Church of St. Peter in Dubrovnik; 7) Rupe Museum in Dubrovnik; 8) Island of Koločep; 9) Villa Rastić in Rijeka dubrovačka; 10) Church of St. George (St. Juraj) near Janjina

Табла II – Фрагменти камене илустрације: 1) Црква Св. Луке у Котору;
2, 3, 4, 6, 7) Црква Св. Трифуна у Котору (привремени депо каattedралне);
5) Музеј града Будве; 8–10) Манастир Госпе од Оштока (острво Школј)

Table II – Fragments of Carved Stone Decoration: 1) Church of St. Luke in Kotor;
2, 3, 4, 6, 7) Church of St. Triphon in Kotor (Provisional Depot of Cathedral Church);
5) Budva City Museum; 8–10) Virgin Mary of Island Monastery (Island of Školj)